

Η ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ¹

*στο Δ. Γραμμένος (επιμ.), 200.000, 10.000, 5000 π.Χ. Μια έκθεση για τη ζωή στην
προϊστορική Μακεδονία (υπό έκδοση)*

Δρ Νίκος Μερούσης

Παρατηρώντας προσεκτικά το γεωφυσικό χάρτη της Ελλάδας, διαπιστώνει κανείς ότι ένα από τα χαρακτηριστικά της Μακεδονίας είναι η περιβαλλοντική πολυμορφία. Από τη μια πλευρά βρίσκεται η ενδοχώρα με μεγάλες πεδιάδες, κοιλάδες, λεκάνες και οροπέδια με άφθονους υδάτινους πόρους, τραχείς ορεινούς όγκους που δυσχεραίνουν την επικοινωνία και απομονώνουν συχνά περιοχές και από την άλλη υπάρχει η παραθαλάσσια ζώνη, ένα μεγάλο μέρος της οποίας είναι δημιούργημα της πρόσχωσης των ποταμών που διατρέχουν την περιοχή, από τις ακτές της Πιερίας και τις χερσονήσους της Χαλκιδικής ως τις εκβολές του Νέστου. Η Μακεδονία δεν είναι μια ενιαία, ‘κλειστή’ γεωγραφική ενότητα αλλά αντίθετα σχηματίζεται από μικρότερες χωρικές ενότητες που η καθεμία έχει τα δικά της χαρακτηριστικά και τις δικές της ως ένα βαθμό ιδιομορφίες. Γι’ αυτό το λόγο η κατοίκηση στη Μακεδονία κατά την εποχή του Χαλκού (3300-1100 π.Χ. περίπου) σκιαγραφείται μέσα από τα δεδομένα μερικών ‘κλειστών’ ενοτήτων χώρου. Οι περιοχές αυτές δεν επιλέχθηκαν τυχαία αλλά είναι εκείνες στις οποίες έχουν διεξαχθεί επιφανειακές έρευνες κατά την τελευταία εικοσαετία και αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα της πολυμορφίας που χαρακτηρίζει τη μακεδονική γη. Πιο συγκεκριμένα από τη δυτική Μακεδονία, την περιοχή δυτικά του Αξιού, είναι η πεδιάδα της Ημαθίας και Πέλλας και η κοιλάδα του μέσου ρου του Αλιάκμονα, από την κεντρική Μακεδονία η λεκάνη του Λαγκαδά και η χερσόνησος της Σιθωνίας, τέλος από την ανατολική Μακεδονία οι λεκάνες των Σερρών και της Δράμας.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα από τις ‘κλειστές’ αυτές χωρικές ενότητες δεν έχουν, όπως είναι εύλογο, τα ίδια ποιοτικά χαρακτηριστικά. Στην πλειοψηφία τους προέρχονται από μη εντατικές επιφανειακές έρευνες, πράγμα που σημαίνει ότι η χαρτογράφηση της ανθρώπινης δράσης δεν ήταν εξαντλητική και το ‘ψηφιδωτό’ αυτό

¹ Το κείμενο παραδόθηκε στον επιμελητή το καλοκαίρι του 2005.

Συντομογραφίες : AN = Αρχαιότερη Νεολιθική MN = Μέση Νεολιθική YN = Ύστερη Νεολιθική TN = Τελική Νεολιθική ΠΕΧ = Πρώιμη εποχή του Χαλκού ΜΕΧ = Μέση εποχή του Χαλκού YΕΧ = Ύστερη εποχή του Χαλκού ΕΧ= εποχή του Χαλκού.

κατά συνέπεια συμπληρώνεται συνεχώς χρόνο το χρόνο. Ακόμα και αν το σύνολο των δεδομένων προερχόταν αποκλειστικά από εντατικές επιφανειακές έρευνες (intensive survey) και πάλι θα υπήρχαν ποιοτικά προβλήματα, καθώς δεν χρησιμοποιούνται πάντοτε οι ίδιες μεθοδολογικές αρχές αλλά αντίθετα παρουσιάζονται, συχνά, σοβαρές αποκλίσεις από έρευνα σε έρευνα. Ας λάβουμε επιπλέον υπόψη ότι οι προσανατολισμοί μιας έρευνας και οι δημοσιευμένες πληροφορίες, είναι πάντοτε έντονα χρωματισμένοι από την οπτική, τα ενδιαφέροντα, τους στόχους και τις επιδιώξεις κάθε ερευνητικού προγράμματος, κάθε ομάδας ειδικών αλλά και κάθε ερευνητή.

Πέρα από τα παραπάνω, στη δική μας περίπτωση η Πρώιμη εποχή του Χαλκού (3300-2200 π.Χ. περίπου) στο επιφανειακό υλικό, που στη συντριπτική του πλειοψηφία είναι κεραμική, δεν αναγνωρίζεται εύκολα, όπως συμβαίνει για παράδειγμα με τη νεολιθική ή υστεροχαλκή διακοσμημένη μακεδονική κεραμική. Η μονόχρωμη χειροποίητη και συχνά αστίλβωτη κεραμική της ΠΕΧ δεν διαφέρει συχνά στα επιφανειακά δείγματα απ' αυτή της νεολιθικής εποχής. Καθώς μάλιστα το υλικό των επιφανειακών ερευνών είναι έντονα διαβρωμένο, οι δυσκολίες και τα προβλήματα γίνονται πιο σύνθετα. Είναι αλήθεια ότι ακόμα και η έννοια του χρόνου καταστρατηγείται, καθώς κινούμαστε αποκλειστικά στη μακρά διάρκειά του· η ΠΕΧ καλύπτει μια χιλιετία, την 3^η χιλιετία π.Χ., για την οποία δεν έχουν αναγνωριστεί ξεκάθαρες φάσεις στη Μακεδονία - κάτι που έχει γίνει στη νότια Ελλάδα - οπότε όταν γίνεται λόγος για την εποχή αυτή αναφερόμαστε σε ένα ευρύτατο χρονικό φάσμα. Το ίδιο ισχύει για την 2^η χιλιετία π.Χ., της οποίας το πρώτο μισό, η ΜΕΧ, κινείται στη σφαίρα του μυστηρίου και στην ομίχλη. Η παράθεση των προβλημάτων και των εγγενών δυσκολιών θα μπορούσε να επεκταθεί σε μάκρος και να αποτελέσει το βασικό θέμα αυτού του κειμένου. Παρόλα αυτά και έχοντας κατά νου ότι όσα παρουσιάζονται πιο κάτω δεν είναι τίποτα άλλο παρά κλάσματα της ανθρώπινης δράσης στο απώτατο παρελθόν αλλά και όσων η μελλοντική έρευνα θα αποκαλύψει για την κατοίκηση και τις διαστάσεις του ανθρωπογενούς τοπίου στη Μακεδονία κατά την εποχή του Χαλκού, θα σκιαγραφήσουμε αλλού περισσότερο καθαρά και αλλού πιο αδρά το θέμα.

Στην περιοχή της λίμνης Πολυφύτου, στην κοιλάδα του μέσου ρου του Αλιάκμονα, η επιφανειακή έρευνα κινήθηκε κυρίως στο χώρο που καλύπτεται περιοδικά από τα νερά της τεχνητής λίμνης με βασικό σημείο αναφοράς τις όχθες του ποταμού. Λόγω της γεωμορφολογίας η στενή ζώνη γης αποτέλεσε το φυσικό

πέραςμα από τη Θεσσαλία στη Μακεδονία, ένα σταυροδρόμι από όπου πέρασαν άνθρωποι, προϊόντα και ιδέες από τα βάθη της προϊστορίας ως τα μεταπολεμικά χρόνια. Στη νότια παραλίμνια ζώνη (περιοχή Σερβίων) εντοπίστηκαν συνολικά 22 θέσεις (μέχρι το 1999)² (πιν.1-2). Η κατοίκηση στην ΠΕΧ μειώνεται αισθητά σε σχέση με τη Νεολιθική εποχή, ενώ κατά την ΥΕΧ παρουσιάζεται αύξηση με γεωμετρική πρόοδο. Στο τέλος της Νεολιθικής εγκαταλείπονται οι έξι από τις οκτώ θέσεις, έτσι κατά την 3^η χιλιετία π.Χ. συνεχίζουν να κατοικούνται δύο μόνο από τους νεολιθικούς οικισμούς και ιδρύεται ένας νέος. Τα Σέρβια που είχαν εγκαταλειφθεί στο τέλος της Νεολιθικής κατοικούνται ξανά στην 3^η χιλ. π.Χ.. Στη ΜΕΧ χρονολογείται μια θέση³, ενώ κατά την ΥΕΧ παρατηρείται αισθητή αύξηση του αριθμού των θέσεων (10 νέες θέσεις). Το 1/3 από αυτές είχαν ήδη κατοικηθεί αλλά εγκαταλειφθεί σε προγενέστερες εποχές (4 νεολιθικές και 1 ΠΕΧ). Στην απέναντι, βόρεια όχθη του Αλιάκμονα (περιοχή Αιανής) εντοπίστηκαν οι διπλάσιες θέσεις (42) (πιν.1, 3). Τα χαρακτηριστικά της κατοίκησης είναι τα παρακάτω: όλοι οι οικισμοί της νεολιθικής εγκαταλείπονται στην εποχή του Χαλκού, στην ΠΕΧ ιδρύονται οκτώ νέες θέσεις, στη ΜΕΧ δύο και στην ΥΕΧ είκοσι τρεις. Στην περιοχή έχουν επίσης εντοπιστεί προϊστορικά νεκροταφεία. Αξίζει να αναφερθεί η περίπτωση της θέσης στην Πολεμίστρα Αιανής. Εδώ όταν ο οικισμός στις προχωρημένες φάσεις της ΠΕΧ εγκαταλείφθηκε για λόγους περιβαλλοντικούς (πλημμύρες), οι κάτοικοι μετακινήθηκαν σε μεγαλύτερο υψόμετρο και η θέση, που καλύφθηκε σταδιακά από επίχωση 4 μ., χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο. Οι θέσεις στην κοιλάδα του μέσου ρου του Αλιάκμονα ιδρύονται κατά την ΠΕΧ σε χαμηλό υψόμετρο, κοντά στον ποταμό, όμως οι αυξημένες βροχοπτώσεις και οι συνακόλουθες πλημμύρες από το τέλος της 2^{ης} χιλιετίας ανάγκασαν τους κατοίκους να μετακινηθούν κατά την ΥΕΧ στις περιοχές με ψηλότερο υψόμετρο. Γι' αυτό ακριβώς το λόγο κατοικούνται ξανά θέσεις της νεολιθικής, που είχαν ιδρυθεί στις πλαγιές ή σε πλατώματα φυσικών λόφων. Η ίδρυση οικισμών σε μεγαλύτερο υψόμετρο, πιθανώς αποτέλεσμα, εκτός των πλημμυρών, της αύξησης του πληθυσμού και της ανάγκης κάποιες ομάδες να μετακινηθούν στις παρυφές της κοιλάδας, πρέπει να οδήγησε στην υιοθέτηση νέων πρακτικών εκμετάλλευσης των περιοχών που εντάσσονται στις ζώνες με μειωμένη παραγωγική δυνατότητα. Ως προς τη διάρκεια της κατοίκησης κατά την ΕΧ

² Αρκετές θέσεις, μη εντοπισμένες, έχουν χαθεί για πάντα, καθώς κατακλύστηκαν από τα νερά της τεχνητής λίμνης.

³ Η ΜΕΧ στην περιοχή έχει αναγνωριστεί και διακρίνεται ως επιμέρους φάση της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. με βάση την κεραμική της ΜΕΧ από τη Θεσσαλία (Άργισσα).

διαπιστώθηκε μια συνεχής μεταβολή, ασυνέχειες στη ζωή των οικισμών και μετακίνηση των θέσεων εγκατάστασης σε αντίθεση με τη νεολιθική σταθερότητα. Θα είχε επομένως ενδιαφέρον να μελετήσει κανείς τον αντίκτυπο αυτών των μεταβολών, με μια λέξη της αστάθειας στην κατοίκηση, στην οργάνωση της οικονομίας και στη χρήση των οικισμών. Μήπως η πιθανολογούμενη αύξηση στην κτηνοτροφική δραστηριότητα κατά την ΕΧ οδηγεί στην περιοδική ή περιστασιακή χρήση κάποιων εγκαταστάσεων ; Στη βόρεια όχθη του Αλιάκμονα η κατοίκηση φαίνεται ότι ήταν περισσότερη ασταθής γι' αυτό και δεν υπάρχουν θέσεις με μακράιωνα κατοίκηση, ίσως απόρροια του γεγονότος ότι αυτή η πλευρά είναι λιγότερο προστατευμένη γεωφυσικά από ότι η νότια. Κάποιοι οικισμοί, όπως η Βασιλάρα Ράχη στο Βελβεντό, έπαιζαν διαχρονικά σημαίνοντα ρόλο στην περιοχή γι' αυτό κατοικήθηκαν συνεχώς από τη νεολιθική ως το τέλος της εποχής του Χαλκού.

Στην πεδιάδα της Πέλλας και της Ημαθίας οι επιφανειακές έρευνες της τελευταίας εικοσαετίας έχουν χαρτογραφήσει ικανοποιητικά την ανθρώπινη δραστηριότητα σε αυτή την ουσιαστικά 'κλειστή' χωρική ενότητα⁴. Η περιοχή κατά την ΕΧ κατοικείται αραιά και σε σχέση με τη νεολιθική ο πληθυσμός της είναι μειωμένος (πιν. 4). Από τις τριάντα οκτώ θέσεις της νεολιθικής - δεν είναι σαφές πόσες κατοικούνται στην ΤΝ και πόσες στη ΝΝ, πρόβλημα που σχετίζεται, εκτός των άλλων, με τις αδυναμίες που προκύπτουν από την ποιότητα του επιφανειακού υλικού - μόνο δεκατρείς κατοικούνται και στην ΠΕΧ, ενώ ιδρύονται επτά νέες, δηλαδή τα 2/3 των νεολιθικών θέσεων εγκαταλείπονται και δεν κατοικούνται ποτέ ξανά. Στη 2^η χιλιετία π.Χ. η κατοίκηση παρουσιάζει αισθητή μείωση (9 θέσεις). Οι μισές ή και λιγότερες από αυτές τις θέσεις υπάρχουν ήδη από την 3^η χιλιετία π.Χ., μάλιστα φαίνεται ότι εξακολουθούν να κατοικούνται οικισμοί που σε όλη τη διάρκεια της ΕΧ κατέχουν σπουδαίο ρόλο στην περιοχή, όπως η τούμπα Χατζηνώτα και η τούμπα στο Αρχοντικό. Πρόκειται για εγκαταστάσεις με μεγάλη έκταση και ύψος, με κατοίκηση που ξεκινά στα νεολιθικά χρόνια και διαρκεί, ίσως χωρίς μεγάλης διάρκειας κενά, ως το τέλος της αρχαιότητας. Οι θέσεις στη νεολιθική και στην ΠΕΧ απλώνονται στην αλλουβιακή πεδιάδα και φτάνουν ως τους χαμηλούς αναβαθμούς στους πρόποδες των ορεινών όγκων, που περικλείουν την περιοχή. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανθρώπινη παρουσία τόσο στο σπήλαιο του Ροδοχωρίου, σε μια ημιορεινή ζώνη κατάλληλη για

⁴ Στα δεδομένα του 2004 (Merousis 2004) από όπου αντλούνται τα στοιχεία για τους πίνακες 4-5 δεν είχε ενταχθεί ο αρχαιολογικός χώρος της Καλλιπέτρας στο Βέρμιο όρος που με τις πρόσφατες ανασκαφές διαπιστώθηκε ότι κατοικήθηκε αδιάλειπτα από την 6^η χιλ. π.Χ. ως το τέλος της αρχαιότητας, όπως και η θέση στα Ανώματα Βέροιας.

καλλιέργεια και βοσκή των κοπαδιών την άνοιξη και το καλοκαίρι - πολλά χιόνια και χαμηλές θερμοκρασίες χαρακτηρίζουν τον χειμώνα σ' αυτή την περιοχή - όσο και η κατοίκηση στην Καλλίπετρα του Βερμίου που ξεκινά στην 6^η χιλιετία με βάση πρόσφατες ραδιοχρονολογήσεις, σε μια περιοχή με υψόμετρο 450 μ., όπου η τραχύτητα του τοπίου μοιάζει αταίριαστη με την «κλασική εικόνα» για το περιβάλλον στο οποίο ιδρύονταν οι πρώιμες νεολιθικές κοινότητες. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τύποι των θέσεων : στη νεολιθική υπάρχει η μεγαλύτερη δυνατή ποικιλία (εικ. 5), ενώ στην ΕΧ η κατοίκηση περιορίζεται στις τούμπες που αποκτούν μεγαλύτερο σε σχέση με τη νεολιθική εποχή ύψος αλλά καταλαμβάνουν μικρότερη έκταση. Οι τούμπες λόγω των αναλημμάτων που ανεγείρονται στην περιφέρειά τους αποκτούν κατά την ΥΕΧ αξιοσημείωτο ύψος με αποτέλεσμα να δεσπόζουν στη γύρω περιοχή. Τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι οι τούμπες στην Επισκοπή της Νάουσας και στο Αγγελοχώρι.

Ο μειωμένος αριθμός θέσεων και η συνακόλουθη πληθυσμιακή μείωση κατά την ΠΕΧ στην Ημαθία και την Πέλλα έχει υποτεθεί με βάση παλυνολογικά διαγράμματα ότι οφείλονται σε περιβαλλοντικούς παράγοντες. Η περιοχή κατακλύστηκε από τα νερά των ποταμών λόγω των αυξημένων βροχοπτώσεων με αποτέλεσμα οι παραποτάμιες ζώνες να πλημμυρίσουν και να εγκαταλειφθούν. Η ιλύς που κατέκλυζε την περιοχή για αιώνες κάλυψε με αρκετά μέτρα επίχωσης, στα ιστορικά χρόνια, πολλές προϊστορικές θέσεις - σε όλη την πεδιάδα μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '30 δέσποζε το έλος των Γιαννιτσών και η δράση των ποταμών ήταν ανεξέλεγκτη. Ένα από τα ερωτήματα που καλείται η σύγχρονη έρευνα να απαντήσει είναι αν οι προϊστορικοί κατά την ΕΧ και κυρίως στη 2^η χιλιετία π.Χ. εγκαταλείποντας την πεδιάδα στράφηκαν στα γύρω υψώματα. Μέχρι σήμερα γνωρίζουμε ότι η ζώνη στους πρόποδες του Βερμίου και των Πιερίων ήταν κατοικημένη στην προϊστορία, ήδη από τα πρώιμα νεολιθικά χρόνια, χρειάζεται όμως εντατική επιφανειακή έρευνα για να χαρτογραφηθεί πληρέστερα η ανθρώπινη δράση σε αυτές τις ημιορεινές περιοχές.

Η επιφανειακή έρευνα στη λεκάνη του Λαγκαδά είχε εντατικό χαρακτήρα -είναι η μοναδική, προς το παρόν, στο μακεδονικό χώρο- και κάλυψε το 30% της περιοχής (βόρειο τμήμα της λεκάνης) συγκεντρώνοντας αντιπροσωπευτικό δείγμα από όλες τις οικολογικές ζώνες εκτός από τον αλλουβιακό πυθμένα της λεκάνης. Ο αριθμός των θέσεων από τη νεολιθική στην ΕΧ δεν παρουσιάζει αξιοσημείωτες διακυμάνσεις (πιν. 6). Οι νεολιθικές θέσεις είναι εννέα, εκείνες της ΠΕΧ έξι και της

YEX εννέα. Αν και ο αριθμός των θέσεων παραμένει ουσιαστικά ίδιος, διαπιστώθηκαν ωστόσο σημαντικές μεταβολές : οι επίπεδες, ιδιαίτερα εκτεταμένες, νεολιθικές θέσεις εγκαταλείπονται και ο πληθυσμός εγκαθίσταται κατά την EX σε θέσεις με μικρότερη έκταση. Μάλιστα ενώ οι εγκαταστάσεις της νεολιθικής και της ΠΕΧ βρίσκονται σε χαμηλό υψόμετρο, αυτές της YEX ιδρύονται κυρίως στις παρυφές της λεκάνης, στη ζώνη με μεγαλύτερο υψόμετρο. Η μετακίνηση αυτή του πληθυσμού και η εγκατάσταση σε θέσεις μικρότερης έκτασης, φαινόμενα που συναντήσαμε και στις δύο προηγούμενες περιοχές, έχουν συσχετιστεί με αλλαγές στις στρατηγικές εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων, δηλαδή τη στροφή κατά την YEX προς ένα εντατικοποιημένο σύστημα οικονομικής οργάνωσης που στηρίχτηκε στην πολυκαλλιέργεια, την κτηνοτροφία σε αναβαθμούς με μεγάλο υψόμετρο και την αποθήκευση σε μερικούς οικισμούς που φαίνεται ότι κατείχαν πρωτεύουσα θέση σε περιορισμένης εμβέλειας διακοινοτικά δίκτυα.

Η κατοίκηση στον ισθμό της Σιθωνίας στη Χαλκιδική παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς, εκτός των άλλων, αντιπροσωπεύει μια παραθαλάσσια ενότητα χώρου. Από τη νεολιθική στην EX είναι σταθερά ανοδικός ο αριθμός των θέσεων, δηλαδή εδώ παρατηρείται η αντίθετη πορεία με όσα είδαμε μέχρι τώρα στις υπόλοιπες περιοχές (πιν. 7-8). Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι κατά την ΠΕΧ κατοικείται μόνο μια θέση της νεολιθικής, ενώ τότε ιδρύονται για πρώτη φορά επτά νέες δίπλα στην ακτογραμμή. Για τη ΜΕΧ η Χαλκιδική είναι η μόνη μακεδονική περιοχή από την οποία υπάρχουν σαφή ανασκαφικά δεδομένα. Οι θέσεις της ΠΕΧ συνεχίζουν να κατοικούνται κατά τη ΜΕΧ, ενώ ιδρύονται τρεις νέες κατά την YEX. Η κατοίκηση αυξάνεται κατακόρυφα κατά την Πρώιμη εποχή του Σιδήρου. Οι θέσεις της EX ιδρύονται σε φυσικούς λόφους που βρίσκονται σε απόσταση αναπνοής από τη θάλασσα. Παράλληλα όλες είναι ιδρυμένες σε περιοχές που έχουν άμεση πρόσβαση σε μικρές κοιλάδες κατάλληλες για την άσκηση της γεωργίας και σε ζώνες ιδανικές για τη βοσκή των κοπαδιών. Η επιλογή των προϊστορικών ανθρώπων να κατοικήσουν την παραθαλάσσια ζώνη της Σιθωνίας και όχι την ορεινή δείχνει με τον πιο γλαφυρό τρόπο ότι η οικονομία τους στηριζόταν όχι μόνο στη γεωργία και την κτηνοτροφία αλλά την αλιεία, πιθανώς και τις ανταλλαγές, οι οποίες αποτελούν αυτή την εποχή στον αιγαιακό χώρο τον κύριο μοχλό εξελίξεων και μεταβολών στην κοινωνική και οικονομική οργάνωση. Και σε αυτή την περιοχή κάποιοι οικισμοί, όπως το Βέτρινο και το Παλιοκάστελλο, φαίνεται ότι έπαιξαν σημαίνοντα ρόλο, καθώς κατοικήθηκαν μακράιωνα.

Στη λεκάνη των Σερρών κατά την ΕΧ ο αριθμός των θέσεων σε σχέση με τη νεολιθική εποχή μειώνεται. Οι περισσότερες νεολιθικές θέσεις εγκαταλείπονται και στην ΠΕΧ ιδρύονται νέες (πιν. 9-10), οι οποίες και πάλι εγκαταλείπονται πριν την έναρξη της ΥΕΧ. Από τις θέσεις της ΥΕΧ οι μισές ή και περισσότερες κατοικήθηκαν για πρώτη φορά σ' αυτή την εποχή, ενώ είναι αξιοσημείωτο ότι καμιά θέση της ΥΕΧ δεν συνεχίζει να κατοικείται κατά την Πρώιμη εποχή του Σιδήρου. Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της κατοίκησης σ' αυτή την περιοχή φαίνεται πως ήταν η σχετικά μικρής διάρκειας χρήση των θέσεων και η μετακίνηση των πληθυσμιακών ομάδων από θέση σε θέση, κάτι τέτοιο υπαινίσσονται τα πιο πάνω δεδομένα, ενώ τα κενά και οι ασυνέχειες στη ζωή των οικισμών είναι μια άλλη όψη του ίδιου φαινομένου, που αποτελεί ουσιαστικά τον κανόνα στην προϊστορική Μακεδονία. Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι απουσιάζουν ουσιαστικά θέσεις με μακραίωνη κατοίκηση και χαρακτηριστικά που να υπαινίσσονται τον κυρίαρχο, πυρηνικό ρόλο τους στην περιοχή. Στη λεκάνη των Σερρών οι περισσότερες θέσεις έχουν τη μορφή τούμπας, ενώ τα τελευταία χρόνια εντοπίστηκαν επίπεδες, χαμηλές θέσεις στις οποίες η οικιστική ανάπτυξη ήταν προφανώς οριζόντια σε αντίθεση με τις τούμπες. Στην ΠΕΧ οι θέσεις έχουν ιδρυθεί είτε στην αλλουβιακή πεδιάδα είτε στους χαμηλούς και μεσαίους αναβαθμούς, ένδειξη μιας μικτής οικονομίας που στηρίζεται στη γεωργία και την κτηνοτροφία και αποσκοπεί στην αυτάρκεια. Ακόμα και στις ημιορεινές ζώνες οι κοινότητες της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. μπορούσαν να εκχερσώσουν ή να αποψιλώσουν μικρές εκτάσεις κατάλληλες για να καλλιεργήσουν τα απαραίτητα είδη διατροφής και να βοσκήσουν στις γύρω περιοχές τα μικρά τους κοπάδια. Στην ΥΕΧ οι θέσεις ιδρύονται αποκλειστικά σε πλαγιές και λόφους, δηλαδή στις χαμηλές και μεσαίες αναβαθμίδες που πλαισιώνουν την πεδινή έκταση, η οποία αυτή την εποχή υπέφερε από πλημμύρες και γι' αυτό προφανώς το λόγο οι θέσεις μετακινήθηκαν στα γύρω υψώματα, ένα φαινόμενο που συναντήσαμε πιο πριν στην πεδιάδα Ημαθίας-Πέλλας. Οι περισσότερες εγκαταστάσεις αυτής της εποχής φαίνεται ότι είναι βραχύβιες και έχουν μικρού πάχους επιχώσεις, αυτό προφανώς σχετίζεται με την περιοδική ή και την περιστασιακή χρήση κάποιων εγκαταστάσεων. Πάντως η παρατηρούμενη μετακίνηση προς τις ημιορεινές ζώνες, όπου η σοδειά είναι μικρότερη και ο ανθρώπινος μόχθος μεγαλύτερος για να εξασφαλιστεί η επιβίωση, ακόμα και αν είναι απόρροια περιβαλλοντικών, γεωμορφολογικών μεταβολών στον πυθμένα της λεκάνης, υπαινίσσεται εκτός των άλλων την έμφαση που δίνεται αυτή την εποχή στον τομέα της κτηνοτροφίας.

Στη λεκάνη της Δράμας, μιας από τις καλύτερα ερευνημένες ανασκαφικά περιοχές της Μακεδονίας, ο αριθμός των θέσεων από τη νεολιθική στην ΠΕΧ παρουσιάζει σταθερή μείωση (πιν. 11-12). Αρκετές θέσεις εγκαταλείπονται και εδώ παρατηρούνται στο β' μισό της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ. και στην αρχή της 3^{ης} χιλιετίας αστάθεια και ασυνέχεια στην κατοίκηση, κάτι που διαπιστώθηκε ανασκαφικά στους Σιταγρούς και το Ντικιλί Τας. Αντίθετα στη 2η χιλιετία π.Χ. ο αριθμός των θέσεων αυξάνεται και κατοικείται πυκνά το σχετικά δυσπρόσιτο βόρειο τμήμα της λεκάνης. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατανομή των θέσεων στο χώρο : κατά την ΠΕΧ οι χώροι εγκατάστασης επιλέγονται με τα ίδια περίπου κριτήρια, όπως στα νεολιθικά χρόνια, αντίθετα στην ΥΕΧ παρουσιάζονται δύο θέσεις στον ακατοίκητο μέχρι τότε πυθμένα της λεκάνης, τέσσερις στις παρυφές της πεδιάδας και πέντε στους χαμηλούς αναβαθμούς που βρίσκονται σε υψόμετρο άνω των 100 μ. Μια θέση ιδρύθηκε σε υψόμετρο μεγαλύτερο των 500 μ. Φαίνεται δηλαδή ότι η ανθρώπινη δράση από τη νεολιθική εποχή προς την ΕΧ επεκτείνεται από την πεδιάδα και τις παρυφές της στις ζώνες με μεγαλύτερο υψόμετρο, μια τάση που επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι κατά τη μετάβαση από τη νεολιθική στην ΠΕΧ κατοικείται ένα σπήλαιο. Αυτή η στροφή κατά την ΥΕΧ στις ζώνες με σχετικά μεγάλο υψόμετρο σχετίζεται, όπως ήδη αναφέρθηκε, με την έμφαση που δίνεται στην κτηνοτροφία, μια οικονομική δραστηριότητα που απαιτεί τη χρήση πολύ μεγαλύτερων εκτάσεων σε σχέση με τη γεωργία. Ένα άλλο χαρακτηριστικό της κατοίκησης στην περιοχή είναι ότι οι θέσεις συγκεντρώνονται σχεδόν αποκλειστικά στο βόρειο τμήμα της λεκάνης, ενώ αντίθετα το νότιο και το κεντρικό ουσιαστικά παραμένουν ακατοίκητα. Η ελώδης έκταση που υπήρχε στο κέντρο της περιοχής ευθύνεται γι' αυτό. Οι γεωλογικές έρευνες στο Ντικιλί Τας έδειξαν ότι τα ανθρωπογενή στρώματα εναλλάσσονταν με τις υγρές αποθέσεις, πράγμα που δηλώνει ότι η διακύμανση της στάθμης του έλους έπαιξε καθοριστικό ρόλο στις επιλογές των κατοίκων.

Η κατοίκηση στη Μακεδονία κατά την ΕΧ παρουσιάζει συγκλίσεις και αποκλίσεις από περιοχή σε περιοχή. Οι 'κλειστές' χωρικές ενότητες μοιράζονται πολλές ομοιότητες, υπάρχουν όμως, όπως φάνηκε πιο πάνω, τάσεις και χαρακτηριστικά που τις διαφοροποιούν μεταξύ τους. Τοπικές ιδιαιτερότητες και ιδιομορφίες σε μικροκλίμακα χαρακτηρίζουν κάθε περιοχή, κάθε τόπος αφηγείται τη δική του ιστορία.

Η διαρκής εγκατάλειψη θέσεων και οι ασυνέχειες στην κατοίκηση είναι αδιαμφισβήτητα τα κοινά χαρακτηριστικά, που απαντούν σ' όλες τις ενότητες,

διαπιστώνονται εξάλλου ξεκάθαρα στους ανασκαμμένους οικισμούς. Από τα αρχαιολογικά δεδομένα που παρουσιάστηκαν πιο πάνω δημιουργούνται αρκετά ερωτήματα, κάποια από τα οποία δεν διατυπώνονται εδώ για πρώτη φορά, εξακολουθούν ωστόσο να παραμένουν αναπάντητα : στο πρώτο μισό της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ., ή αλλιώς κατά τη ΜΕΧ, η μακεδονική ενδοχώρα είναι ακατοίκητη, είναι μια έρημη χώρα;⁵ Μέχρι σήμερα γνωρίζουμε ότι στις όψιμες φάσεις της ΠΕΧ οι περισσότεροι οικισμοί εγκαταλείπονται (πρβ. τους ανασκαμμένους οικισμούς στο Αρμενοχώρι, Μάνδαλο, Αρχοντικό, Καστανά, Σιταγρούς, Ντικιλί Τας) και όσοι από αυτούς επανακατοικούνται, αυτό γίνεται στην ΥΕΧ (μέσα της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ.). Καταλυτική φαίνεται ότι ήταν η περιβαλλοντική μεταβολή στα τέλη της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ, όταν οι αυξημένες βροχοπτώσεις οδήγησαν ομάδες πληθυσμού να εγκατασταθούν στους γύρω από τις πεδιάδες ή τις κοιλάδες χαμηλούς και μεσαίους σε υψόμετρο αναβαθμούς. Μπορούμε όμως να ισχυριστούμε ότι οι περιβαλλοντικοί λόγοι ήταν η μόνη ή έστω μια τόσο καταλυτική αιτία που οδήγησε στην εγκατάλειψη δεκάδων θέσεων κάπου στα τέλη της 3^{ης} χιλ. π.Χ.; Μήπως ένας άλλος λόγος ήταν η εξάντληση των εδαφών από τους προϊστορικούς ανθρώπους, πράγμα που οδήγησε σε αυτό το φαινόμενο; Στα παλυνολογικά διαγράμματα δεν φαίνεται ότι συνέβη κάτι τέτοιο, αντίθετα η ανθρώπινη δραστηριότητα σε βάρος του φυσικού περιβάλλοντος γίνεται αμυδρά αισθητή μόνο στην ΥΕΧ. Πέρα από τα παραπάνω θέματα στα οποία δεν έχουν δοθεί ακόμα ικανοποιητικές απαντήσεις, γεγονός είναι ότι στα τέλη της ΠΕΧ η Μακεδονία αραιοκατοικείται και ο πληθυσμός της παρουσιάζει αξιοσημείωτη συρρίκνωση. Αν υποθέσουμε ότι ένα μέρος των κατοίκων της εγκατέλειψαν την περιοχή - είδαμε πιο πάνω ότι κάποιες ομάδες στράφηκαν στις λοφώδεις και ημιορεινές περιοχές- τότε προς τα πού κινήθηκαν ; Αυτό είναι ένα ακόμα ερώτημα το οποίο καλείται να απαντήσει η σύγχρονη έρευνα.

Είδαμε πιο πάνω ότι στην ΥΕΧ οι θέσεις διασκορπίζονται σε ένα ευρύτερο σε σχέση με την ΠΕΧ χώρο, τόσο στις αλλουβιακές πεδιάδες με τα εύφορα εδάφη όσο και στα γύρω από αυτές υψώματα που απαιτούν περισσότερο μόχθο, ίσως όμως το ρίσκο εδώ είναι αναλογικά μικρότερο, γιατί δεν υπάρχουν οι κίνδυνοι από την ανεξέλεγκτη δράση του υγρού στοιχείου. Η επέκταση της παραγωγικής ζώνης κατά την ΥΕΧ δείχνει εξάλλου την επιλογή των ανθρώπων να έχουν πρόσβαση σε

⁵ Για τα πιο πρόσφατα δεδομένα αυτής της εποχής στη Μακεδονία βλ. τις ανακοινώσεις στο συνέδριο *Μεσοελλαδικά. Η ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση εποχή του Χαλκού* που οργανώθηκε στη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή της Αθήνας (8-12 Μαρτίου 2006).

περιβάλλοντα με μεγάλη οικολογική ποικιλία, πράγμα που δηλώνει την ανάγκη για μια πιο εντατικοποίηση εκμετάλλευση του φυσικού περιβάλλοντος .

Οι κοινότητες της εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία αποτελούνταν από αρκετές δεκάδες ή μερικές φορές λίγες εκατοντάδες άτομα που ζούσαν σε οικισμούς μόνιμους, ημιμόνιμους ή καμιά φορά περιστασιακούς. Η μόνιμη ή περιοδική κατοίκηση/χρήση των οικισμών είναι ένα ακόμα πρόβλημα που δεν είναι εδώ η κατάλληλη περίπτωση για να συζητηθεί εκτενώς. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι μερικές κοινότητες χρησιμοποιούσαν κατά τους χειμερινούς μήνες μια εγκατάσταση στην πεδιάδα, ενώ με την έναρξη του καλοκαιριού αποτραβιόνταν στα υψώματα ή μια εναλλακτική υπόθεση είναι ότι ολιγάριθμες ομάδες ανθρώπων ζούσαν σε ‘δορυφορικούς’, ημιορεινούς οικισμούς επιφορτισμένες με τη βοσκή των κοπαδιών. Οι παραπάνω υποθέσεις έχουν ισχύ, αν βέβαια γίνει αποδεκτή η άποψη ότι η ‘μεταβατική κτηνοτροφία’ ήταν μια πρακτική που χρησιμοποιούσαν οι προϊστορικοί άνθρωποι στη Μακεδονία..

Στη μακεδονική ενδοχώρα οι τούμπες παραμένουν μια σταθερή ‘αξία’ κατά την εποχή του Χαλκού, είναι μάλιστα σαφές ότι στη 2^η χιλιετία π.Χ. λόγω των αναλημμάτων κάποιες αποκτούν, συχνά, τεράστιο όγκο. Στην παραθαλάσσια ζώνη η εικόνα είναι διαφοροποιημένη : οι θέσεις είναι στραμμένες στη θάλασσα, θα είχε μάλιστα ενδιαφέρον να εξετάσει κανείς, αν εδώ δρομολογήθηκαν εξελίξεις παρόμοιες μ’ αυτές που ξεκίνησαν κατά την 3^η χιλιετία στον αιγαιακό χώρο (πρβ. τους τειχισμένους οικισμούς στην Τορώνη, τη Σκάλα Σωτήρος στη Θάσο και το Μικρό Βουνί στη Σαμοθράκη). Η πρόσβαση σε νερό, σε μικροπεριβάλλοντα κατάλληλα για την άσκηση της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, τα χαμηλά υψώματα τα οποία στραγγίζουν καλά αλλά και οι αλλουβιακές ζώνες, πιθανώς οι δρόμοι επικοινωνίας είναι κάποια από τα διαχρονικά κριτήρια για να επιλεγεί ένας τόπος για κατοίκηση. Βέβαια τα δεδομένα που έχουμε υποδεικνύουν ότι δεν απαιτούνταν όλες αυτές οι προϋποθέσεις για να κατοικηθεί ένα τόπος. Μια τελευταία από τις ομοιότητες που μοιράζονται όλες σχεδόν οι περιοχές είναι η ‘επίμονη’ κατοίκηση κάποιων οικισμών, ακόμα και για χιλιετίες, μια επιλογή που σχετίζεται με την πρωτεύουσα θέση τους στα τοπικά διακοινοτικά δίκτυα.

ΠΙΝΑΚΕΣ

	ΠΝ	MN	NN-TN	ΠΕΧ	MEX	YEX
Νότια όχθη	4	4	8	3	1	15
Βόρεια όχθη	3	3	9	8	3	23

πιν. 1. Η κατοίκηση στο μέσο ρου του Αλιάκμονα (Χονδρογιάννη-Μετόκη 1999).

Συνέχεια θέσεων

Νέες θέσεις

AN-MN	2	MN	2
MN-NN	4	NN/TN	4
NN/TN-ΠΕΧ	2	ΠΕΧ	1
ΠΕΧ-MEX	0	MEX	1
MEX-YEX	0	YEX	10

πιν. 2. Η κατοίκηση στη νότια ζώνη του μέσου ρου του Αλκιάκμονα
(Χονδρογιάννη-Μετόκη 1999).

Συνέχεια θέσεων

Νέες θέσεις

AN-MN	2	MN	1
MN-NN	0	NN/TN	9
NN/TN-ΠΕΧ	0	ΠΕΧ	8
ΠΕΧ-MEX	1	MEX	2
MEX-YEX	0	YEX	23

πιν. 3. Η κατοίκηση στη βόρεια ζώνη του μέσου ρου του Αλκιάκμονα
(Χονδρογιάννη-Μετόκη 1999).

	AN	MN	NN-TN	ΠΕΧ	MEX-YEX
πεδιάδα Πέλλας- Ημαθίας	13	4	38	20	9

πιν. 4. Η κατοίκηση στην πεδιάδα Πέλλας-Ημαθίας (Merousis 2004).

	τούμπα	θέση σε φυσικό ύψωμα	σπήλαιο	Επίπεδη θέση
AN	10	3	0	0
MN	1	2	0	1
NN-TN	16	9	2	11
ΠΕΧ	10	10	0	0
ΥΕΧ	8	1	0	0

πιν. 5. Οι τύποι των θέσεων στην πεδιάδα Πέλλας-Ημαθίας (Merousis 2004).

	NN-TN	ΠΕΧ	ΥΕΧ
λεκάνη Λαγκαδά	9	6	9

πιν. 6. Η κατοίκηση στη λεκάνη του Λαγκαδά (Andreou-Kotsakis 1999).

	NN	ΠΕΧ	MEX	ΥΕΧ
Ισθμός Σιθωνίας	4	8	3	6

πιν. 7. Η κατοίκηση στον ισθμό της Σιθωνίας (Σμάγας 2000).

Συνέχεια θέσεων

Νέες θέσεις

NN-ΠΕΧ	1	NN	4
ΠΕΧ-MEX	3	ΠΕΧ	7
MEX-ΥΕΧ	3	MEX	-
ΥΕΧ-ΠΕΣ	5	ΥΕΧ	3

πιν. 8. Η κατοίκηση στον ισθμό της Σιθωνίας (Σμάγας 2000).

	ΠΝ	MN	NN	ΠΕΧ	ΥΕΧ
Λεκάνη Σερρών	1	10	15	10	18

πιν. 9. Η κατοίκηση στη λεκάνη των Σερρών⁶.

⁶ Στα δεδομένα του Φωτιάδη (1985) που προέρχονται από ένα τμήμα της λεκάνης, πρόσθεσα (πιν. 9-10) πρόσφατα εντοπισμένους οικισμούς (πρβ. Παπαδόπουλος 2002), ωστόσο τα στοιχεία πρέπει να θεωρηθούν προσωρινά.

AN-MN	1
MN-NN	9
NN-ΠΕΧΙ	4
ΠΕΧ-YEX	4

πιν. 10. Η συνέχεια της κατοίκησης στη λεκάνη των Σερρών.

	MN	NN	TN	ΠΕΧ I	ΠΕΧ II	YEX
λεκάνη Δράμας	5	11+1;	8+2;	2+4;	3+1;	10+2;

πιν. 11. Η κατοίκηση στην πεδιάδα της Δράμας (Blouet 1986).

νέες θέσεις

TN-ΠΕΧ I	1+4;	ΠΕΧΙ-1
ΠΕΧ I-ΠΕΧ II	3+1;	ΠΕΧII-0
ΠΕΧ-YEX	2+2;	YEX-8

πιν. 12. Η συνέχεια της κατοίκησης στην πεδιάδα της Δράμας (Blouet 1986).

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Acheson Ph.E.-Davis J.L., Περιφερειακές μελέτες, αρχαιολογική επιφανειακή έρευνα και αρχαιολογία του τοπίου στην Ελλάδα, σε Δουκέλλη Π.Ν. (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο. Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*, Αθήνα 2005, 33-58.
- Γραμμένος Δ., Από τους προϊστορικούς οικισμούς της ανατολικής Μακεδονίας, *Αρχαιολογικό Δελτίο* 30 (1975) Μελέτες, 193-234.
- Γραμμένος Δ. - Φωτιάδης Μ., Από τους προϊστορικούς οικισμούς της ανατολικής Μακεδονίας , *Ανθρωπολογικά* 1 (1980) 15-53.
- Γραμμένος Δ. - Μπέσιος Μ. - Κώτσος Σ., *Από τους προϊστορικούς οικισμούς της κεντρικής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1997.
- Μερούσης Ν. - Στεφανή Λ., Κατοίκηση και φυσικό περιβάλλον στην προϊστορική Ημαθία. Συμπεράσματα και προοπτικές από την επιφανειακή έρευνα των ετών 1993-1996, *Αρχαία Μακεδονία* VI, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1999, 735-751.
- Παπαδόπουλος Σ., *Η μετάβαση από τη νεολιθική στην εποχή του Χαλκού στην ανατολική Μακεδονία*, Αθήνα 2002.
- Σμάγας Ά., *Προϊστορικά χρόνια στη Σιθωνία*, Θεσσαλονίκη 2000.
- Στεφανή Λ., Η οργάνωση του χώρου σε μια ημιορεινή περιοχή του Βερμίου : το παράδειγμα της Λευκόπετρας Ημαθίας, *ΑΕΜΘ*16, 2002, 531-543.
- Φωτιάδης Μ., Η εκλογή της θέσης για εγκατάσταση στην εποχή του Χαλκού, *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1981, *Αρχαιολογικά Χρονικά*, 103-112.
- Χονδρογιάννη-Μετόκη Α., Από την προϊστορική έρευνα στην κοιλάδα του μέσου ρου του Αλιάκμονα, *Αρχαία Μακεδονία* VI, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1999, 241-258.

- Alram-Stern E., *Die Aegaische Fruhzzeit. 2. Band, Die Bronzezeit in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern*, Wien 2004.
- Andreou S. - Kotsakis K., Counting people in an artefact-poor landscape. The Langadas case, Macedonia, Greece, σε Bintliff J.-Sbonias K. (επιμ.) *Reconstructing Past Population Trends in Mediterranean Europe (3000 BC-AD1800)*, Oxford 1999, 35-43.
- Blouet B., Development of the settlement pattern, σε Renfrew C.-Gimbutas M. & Elster E. (επιμ.) , *Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in NE Greece*, vol.I, Los Angeles, 1986, 133-143.

- Fotiadis M., *Economy, Ecology and Settlement among Subsistence Farmers in the Serres Basin, NE Greece, 5000-1000 BC* (Indiana University, Ann Arbor 1985).
- Fotiadis M., Settlement and production in the Bronze Age of NE Greece, σε *International Thracian Conference : The Bronze Age in the Thracian Lands and Beyond, Boston 7-10 June 1984*, Milan 1986, 79-94.
- Merousis N., Settlement patterns in prehistoric Imathia and Pella, W. Macedonia, Greece, *Journal of Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 4/1, 2004, 73-82.